Långt in på medeltiden erhöll Europa sitt behov av alun huvudsakligen genom import från Orienten. Vid mitten av 1400-talet började emellertid en betydande alunframställning i Italien, sedan man vid Tolfa nära Rom påträffat alunit. Efter hand lärde man sig utnyttja även alunjord och alunskiffer och under 1700-talet tillverkades alun i nästan alla delar av Europa. Den romerska alunen ansågs dock alltjämt vara den förnämsta. Bland bruken utanför Italien torde Komotau i Böhmen samt en rad alunbruk utmed Meuse i Belgien och i trakten av Whitby i England haft störst betydelse. För Östersjöländernas förseende med alun spelade därjämte de skandinaviska alunbruken en icke obetydlig roll. Av dessa lågo så gott som samtliga inom Sveriges nuvarande gränser, och det är icke föraktliga värden, som genom dem tillförts vårt land. Den kemiska industriens utveckling under 1800-talet tvingade dem alla att försvinna, och i nutiden vittna blott väldiga röda högar av bränd skiffer om de gamla brukens existens. Säkerligen vore en närmare undersökning rörande denna nu helt förgätna industrigrens historia på sin plats. Här kan blott lämnas en förteckning över bruken jämte några korta data.

Dylta svavelbruk i Axbergs socken, Närke. Alun tillverkades här såsom biprodukt och omnämnes första gången 1588 och 1589, då produktionen uppgick till 5 tunnor 1/2 skeppund resp. 6 läster 9 tunnor. 1631 omtalas ett nytt »alunhus» med 6 blypannor. Ännu 1639 är man emellertid osäker om alunframställningens framtid. 1641 fanns i den nämnda byggnaden blott 2 pannor, och tillverkningen uppgick till 15 skeppund 18 lispund. Samma år sände bergskollegium till Dylta tvenne alun- och vitriolsjudare, som genom »saltgreven» Otto Krugk införskrivits från västra Tyskland. De skulle visa prov på sin konst samt utlära densamma till några svenska arbetare. 1644 utfärdade de ett mästarbrev för en svensk. Trots allt torde alunproduktionen vid Dylta aldrig nått något avsevärt belopp. 1680—96 rör den sig kring 1 à 3 skeppund. 1701 tillverkades alun här för sista gången, och 1712 erhöll bruksägaren tillstånd av Kungl. Maj:t att slopa alunverket.

Andrarums alunbruk i Albo härad, Skåne, Skandinaviens äldsta egentliga alunbruk, privilegierades 1637. Arbetare införskrevos från Belgien, men en engelsman, apotekaren Ewert Robert, som förestod verket från o. 1651 till 1673, torde jämte brukets grundare, den

danske adelsmannen Jochum Beck (o. 1602—82), betytt mest för anläggningens utveckling. Stora svårigheter mötte, inte minst genom de dansk-svenska krigen. Beck, som en tid ansågs vara Danmarks rikaste man, offrade hela sin förmögenhet på bruket, och redan under 1650-talet kom en del av anläggningen i händerna på hans kreditorer och förblev i deras våld ända tills grevinnan Christina Piper i början av 1700-talet förvärvade äganderätt till så gott som hela bruket. Tillverkningen beräknades 1648 till o. 600 tunnor pr år. Under 1650-talet torde den ha stegrats till omkring det dubbla och ökades därefter ytterligare så att den under 1680-talet uppgick till o. 2.500 tunnor. Brukets glansperiod omfattar tiden 1693—1760 då årliga produktionen i medeltal utgjorde 4.500 tunnor (1728 högst med 5.755 tunnor). Därefter börjar en tillbakagång, i första hand framkallad av brist på ved. 1790—1820 stannade årliga tillverkningen vid o. 1.000 tunnor. Därefter stegrades den åter till o. 1.500 tunnor. Efter 1860 vidtog det slutliga tillbakagåendet. Aluntillverkningen upphörde 1912. Under sin storhetstid sysselsatte bruket ett par hundra arbetare.

Lovers alunbruk. Landshövdingen Georg Vilhelm Fleetwood och assessoren Gustav Fredrik Rothlieb erhöllo 1723 privilegium på ett alunbruk, som skulle anläggas i S. Möckleby på Öland och omfatta 3 pannor. Ved hämtades från Småland. Detta var emellertid förbundet med olägenheter, varför man 1725 sökte och erhöll tillstånd att flytta anläggningen till Loversåns mynning i Hagby socken söder om Kalmar. En försöksanläggning där hade kommit till stånd redan 1724. Lantmätaren Jakob Faggot uppges ha medverkat vid brukets inrättande. Del i verkets anläggning hade också en tjänsteman från Andrarums bruk, Peter Udd, varjämte alunkokningen de första åren förestods av en därifrån förrymd »pannesven». Tillverkningen utgjorde 1726 endast 32 tunnor, 1727 425 och 1730 1.318 tunnor. Därefter torde den fram till 1790-talet stannat vid 700 à 1.000 tunnor. 1792—1829 uppgick den i medeltal till 1.300 tunnor. Under 1830-talet hade bruket att kämpa med stora svårigheter och tillverkningen gick avsevärt tillbaka för att 1840 alldeles upphöra. 1841 flyttades hela anläggningen till Degerhamn på Öland, sedan man lärt sig använda skiffer som bränsle i stället för ved. Det nya brukets produktion nådde 1855 upp till 1.000 tunnor och höll sig t. o. m. 1870 något över detta belopp. Därefter inträdde en hastig tillbakagång och tillverkningen upphörde 1877.

Jean Catharina eller Oltorps alunbruk, Dimbo socken, Vartofta härad, Skaraborgs län. 1726 erhöll landshövdingen general M. Mentzer privilegium på detta alunbruk, som inrättades av den ovannämnde Peter Udd från Andrarum. Denne ägde en fjärdedel av bruket och förestod detsamma såsom direktör. Anläggningen omfattade blott 4 pannor. Produktionen torde under 1700-talet sällan ha överstigit 200 à 300 tunnor pr år. I början av 1800-talet ökades den något och nådde enstaka år upp till 500 tunnor. Bruket nedlades redan 1829.

Carls eller Mölltorps alunbruk, Säters socken, Vadsbo härad, Skaraborgs län. Detta bruk grundades av löjtnanten Gustaf Hammarhielm vid Hallevad på Mölltorps säteris ägor. Privilegium utfärdades 1732 och däri fastställdes en maximitillverkning av 400 tunnor pr år. Under 1700-talet torde detta belopp aldrig ha uppnåtts. 1786—1812 höll sig produktionen under 200 tunnor pr år. Därefter stegrades den till 300 à 400 tunnor. Tillverkningen upphörde 1837.

Alunbruket vid Oslo. Den ovannämnde Peter Udd företog 1735 en resa till Norge i avsikt att där finna ny marknad för alunen från Oltorp. Han påträffade då i Ekeberget vid Oslo skiffer, som föreföll honom vara användbar som råmaterial för alunframställning. Ståthållaren greve Rantzau erhöll genom andra personers förmedling kännedom om Udds upptäckt och ett intressentskap om 12 personer bildades för fyndighetens exploaterande. Udd sålde sin andel i Oltorps alunbruk och ingick i stället som delägare i det nya företaget, för vilket han också skulle vara ledare. Bruket startades 1736 och beräknades lämna en årlig avkastning av 800 tunnor alun.

Kavlås alunbruk, Varvs socken, Vartofta härad, Skaraborgs län. Sedan privilegium 1746 utfärdats på detta alunbruk för baron Fredrik Ulrik von Essen, anlades detsamma på Kavlås och Kanike ägor vid Hovdalsbäcken. Anläggningen omfattade till en början blott 2 pannor, och produktionen torde ha varit av ungefär samma storleksordning som den vid Oltorp. I början av 1800-talet tillverkades 400 à 800 tunnor pr år. På 1840-talet nådde produktionen några år upp till 1.000 tunnor, men avtog åter hastigt, och verksamheten upphörde 1855.

Garphytte bruk med Latorps eller Beatæ Christinæ alunbruk, Tysslinge socken, Örebro härad och län. 1747 utfärdades en förordning enligt vilken ytterligare alunbruksprivilegier icke finge utfärdas. Sedan brukspatron Carl Ulrik Uggla, som 1759 blivit ägare till Garphytte bruk, fått underrättelse om alunskifferfyndigheter på Latorps

ägor omkring en halv mil från Garphyttan, anhöll han hos ständerna att trots den nämnda förordningen få anlägga ett alunbruk vid Garphyttan. 1765 bifölls denna hans ansökan, dock med det förbehåll att endast torv finge användas till bränsle. Bruksanläggningen uppfördes omedelbart och stod färdig 1768 inrymmande 10 pannor. Skiffern transporterades från Latorp till Garphyttan, där den brändes och urlakades. 1769 erhöllo bruksintressenterna rättighet att uppsätta ytterligare 10 pannor vid Garphyttan samt att inrätta ett nytt alunbruk om 20 pannor vid själva skifferbrotten i Latorp. 1770 voro alla 20 pannorna vid Garphyttan i bruk. Alunverket vid Latorp inrättades med 10 pannor och var färdig 1773. Det kallades Beatæ Christinæ alunbruk. Kostnaderna för skiffertransporten från Latorp till Garphyttan voro emellertid mycket dryga. Redan 1777 upphörde därför alunkokningen vid Garphyttan. Den återupptogs visserligen 1782, men då med blott 6 pannor och torde snart ha alldeles inställts. 1825 funnos tvenne pannhus vid Latorp med sammanlagt 18 pannor. Den snabba utvecklingen vid detta bruk möjliggjordes genom att bergsrådet Sven Rinman konstruerade ugnar under pannorna, i vilka skiffern kunde användas som bränsle. Askan kunde sedan tillsamman med den i fyrarna brända skiffern urlakas i lutkaren. Tillverkningen uppgick 1772 till 2.000 tunnor och var redan 1775 uppe i 3.226. Därefter minskades den och utgjorde 1790—1845 1.000 à 2.500 tunnor pr år. I tio års tid höll den sig därefter över 3.000 tunnor. Från 1855 minskades produktionen till 1.000 à 2.000 tunnor. 1878, det sista år bruket var i verksamhet, framställdes 1.040 tunnor.

Hönsäters alunbruk, Österplana socken, Kinnefjärdings härad, Skaraborgs län. Bruket privilegierades 1767 och inrättades av ryttmästare H. Linck med 2 pannor. 1785 utökades det med 2 pannor och 1797 erhöll hovjunkare B. von Hofsten privilegium på ytterligare 4 pannor. Tillverkningen var obetydlig och nådde först 1804 upp till 200 tunnor. 1805—1856 utgjorde den 350 à 650 tunnor pr år. Sistnämnda år upphörde alunframställningen.

Ölands alunbruk, S. Möckleby socken på Öland. Ryttmästare Axel Adlersparre och handelsmannen Theodor Foenander erhöllo 1804 privilegium på detta bruk. 1806 tillverkades 174 tunnor och produktionen nådde redan 1807 1.163 tunnor. Brukets utveckling gynnades därigenom att en del personal erhölls från Garphytte bruk. 1817—82 tillverkades 1.500 à 2.000, 1883—88 o. 1.000 tunnor alun pr år.

Därefter minskades produktionen kraftigt och upphörde 1900, då endast 65 tunnor tillverkades.

Carlsfors alunbruk, Lerdala socken, Vadsbo härad, Skaraborgs län. Detta bruk privilegierades 1810, men kom i gång först 1816, då 389 tunnor alun tillverkades. Produktionen växlade därefter mellan 600 och 1.300 tunnor pr år. Verksamheten upphörde 1855.

Litteratur och arkivmaterial.

Bergskollegii underdåniga Berättelse om Förhållandet med Bergshandteringen 1833—1910.

Carlberg, J. O.: Historiskt sammandrag om svenska bergverkens uppkomst och utveckling. Sthlm 1879.

Fahlrooth, J. A.: Historisk beskrifning öfver Garphytte Järn- och Alunverk. Upsala 1786.

Geschwind, L.: The manufacture of alum. London 1901.

Heyd, W.: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter I/II. Stuttgart 1879.

Killig, F.: Några anteckningar ur de öländska alunbrukens historia. Kalmar 1926.

Stoltz, E.: Andrarums alunbruk. (Svensk geografisk årsbok 1932.)

Handlingar ur Andrarums, Dylta och Garphytte bruksarvkiv samt ur Fil. Dr Carl Sahlins samlingar.

Bergskollegii arkiv på Riksarkivet: J. P. Almgrens samling af anteckningar om svenska bergverken nr 72—73.

MEDDELANDEN OCH FRÅGOR

Efterföljande korta meddelanden och notiser ha i viss mån givits formen av frågor. Det är Tekniska Museets förhoppning, att intresserade läsare, som ha något att meddela i dessa eller andra likartade frågor, vilja sätta sig i förbindelse med museet och därmed aktivt medverka vid museets arbeten.